

Krzysztof Kozłowski

KOŚCIÓŁ ŚW. KRZYŻA W WIELICZCE NA TLE
JEDNONAWOWYCH ŚWIĄTYŃ EUROPY ŚRODKOWO-
-WSCHODNIEJ W XII I XIII WIEKU

WPROWADZENIE

Przeglądając dotychczasową literaturę, opisującą dzieje miasta Wieliczki, prawie natychmiast - i z pewnym zdziwieniem - zauważymy bardzo skromną liczbę opracowań, dotyczących Wieliczki średniowiecznej. A przecież był to okres przełomowy w dziejach tego miasta, lokowanego u schyłku XIII w., bardzo pomyślny dla jego rozwoju, kiedy to odkryte zostały pokłady soli kamiennej i rozpoczęto jej wydobycie; wtedy także powstało „przedsiębiorstwo”, zwane żupami krakowskimi, w skład którego weszły kopalnie soli i warzelnie w Bochni i Wieliczce. Pomimo kontynuowanych każdego roku przez Muzeum Żup Krakowskich badań archeologicznych, dzięki którym sukcesywnie poznajemy coraz więcej faktów z przeszłości „Wieliczej Soli”, wciąż niewiele wiemy, na przykład, o wznoszących się tu kiedyś murowanych budowlach sakralnych. W świadomości większości wieliczjan obecne są z reguły trzy świątynie: parafialna św. Klemensa, klasztorna oo. Franciszkanów oraz drewniany kościółek św. Sebastiana. Osoby bardziej zorientowane w historii miasta wskażą ewentualnie nieistniejący już kościół szpitalny pod wezwaniem św. Ducha, który znajdował się na miejscu budynku obecnego magistratu (w strukturze jego murów do dzisiaj zachowały się zresztą relikty tego kościoła).

Na terenie przedlokacyjnej Wieliczki wzniesiono jednak jeszcze jeden kościół - i to właśnie jemu poświęcono niniejszy artykuł.

Podjęta przeze mnie próba usystematyzowania dotychczasowego skromnego materiału badawczego oraz analiza formalno-stylowa, przeprowadzona na podstawie zrekonstruowanej bryły kościoła według odkrytych w latach 60. negatywów fundamentów, być może zaowocuje w przyszłości nakreśleniem całościowego zarysu problematyki, związanej z tym niezwykle ciekawym obiektem. Ciekawym dlatego, iż geneza jego związana jest z wczesnośredniowiecznymi dziejami Wieliczki, o których

- jak już wspomniałem - nie wiemy zbyt wiele, szczególnie w kontekście ówczesnej architektury sakralnej.

ŹRÓDŁA PISANE

Na wstępie należy zaznaczyć, że nie dysponujemy źródłami, odnoszącymi się bezpośrednio do omawianego kościoła, określanego dalej jako noszący wezwanie Św. Krzyża. W tej sytuacji zostały więc zaprezentowane - i tak bardzo skromne - zapisy historyczne, mogące mieć związek z tą świątynią, bądź też mające istotny wpływ na weryfikację dotychczasowego stanu badań.

Chronologicznie rzecz ujmując, pierwsza znana nam informacja o - niestety, bliżej nieznanym - kościele wielickim pojawia się w źródłach dosyć późno, bo dopiero w drugiej ćwierci XIII w. Ten najstarszy przekaz, wymieniający kościół w Wieliczce „ze wszystkimi przynależnościami” wśród posiadłości benedyktynów tyńskich, których związki z Wieliczką sięgały co najmniej drugiej połowy XI w.¹ - to bulla protekcyjna Grzegorza IX, opatrzona datą 26 V 1229 r. Interesujący nas fragment brzmi następująco: „*Ecclesiam quoque de Magno Sale et cellam s. Laurentii ante Kalisz cum omnibus pertinentiis suis, et s. Nicolai et s. Georgii Cracoviae Capellas cum pertinentiis suis*”². Najczęściej przyjmuje się, że zapis ten dotyczy najstarszego, romańskiego kościoła Św. Klemensa, brak jednak bezspornych dowodów na potwierdzenie tej tezy (w tekście tym nie jest w ogóle wymienione wezwanie wielickiej świątyni). W świetle dotychczasowej literatury przedmiotu, datującej kościół Św. Krzyża na pocz. XIII w. można więc zaryzykować hipotezę, że zapiska w bulli Grzegorza IX odnosi się właśnie do tego kościoła.

Kolejny zapis źródłowy dotyczy kościoła pod określonym wezwaniem Św. Krzyża, należącym do szpitala Św. Ducha i datowany jest na rok 1411³. Budowla ta wymieniana jest jako kościół szpitalny, w kontekście przynależności do szpitala Św. Ducha. Na podstawie tego właśnie dokumentu odkryte relikty romańskiego kościoła zyskały patrociniem Św. Krzyża, a stało się to za sprawą zawartej tu informacji o lokalizacji tegoż kościoła oraz szpitala: „przed Wieliczką”⁴.

Poza przytoczonymi tekstami źródłowymi nie posiadamy żadnych dodatkowych informacji pisanych na temat omawianej budowli. Z przyczyn oczywistych nie dysponujemy także źródłami ikonograficznymi, a nawet topograficznymi, albowiem na

¹ Ł. Walczy: *Kościół parafialny w Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻ”), t. XVII, Wieliczka 1992, s. 91.

² S. Szczygielski: *Tinacia seu historia monasterii Tinecensis ordinis s. Benedicti, Cracoviae 1688*, s. 143; *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tyńskiego*, wyd. W. Kętrzyński i S. Smolka, cz. I: 1105-1399, Lwów 1875, s. 28, nr 11b.

³ A. Kłodziński: *Najstarsza księga Sądu Najwyższego Prawa Niemieckiego na Zamku Krakowskim*, „Archiwum Komisji Prawniczej PAU”, t. X, Kraków 1936, s. 328, nr 2816.

⁴ *Kodex dyplomatyczny wielicki*, wyd. A. Rudyński, Lwów 1872, s. 27.

najstarszych - ale i późniejszych - mapach Wieliczki, znajdujących się m. in. w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich, również nie natrafiamy na jakikolwiek ślad tego romańskiego kościoła.

W tej sytuacji za główne źródło informacji na temat kościoła Św. Krzyża posłużyć nam muszą wyniki badań archeologicznych.

STAN BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pierwsze prace wykopaliskowe, które doprowadziły do odsłonięcia negatywów fundamentów romańskiego kościoła Św. Krzyża, miały miejsce w latach 1960-1961. Obszar ten został oznaczony jako Stanowisko Archeologiczne nr 1⁵.

Kolejne badania przeprowadzono w tym miejscu w 1966 r⁶. Po niemal czterdziestu latach na teren stanowiska nr 1 znów wkroczyli badacze, uzbrojeni tym razem w nowoczesny sprzęt do badań geofizycznych⁷. Wynik pomiarów (analiza anomalii geoelektrycznych i radarowych) potwierdził lokalizację reliktywów świątyni.

Badania historyczne koncentrowały się głównie na wyjaśnieniu genezy i funkcji kościoła. Antoni Jodłowski zaprezentował jako prawdopodobną tezę, że była to świątynia – być może pod wezwaniem Św. Krzyża – związana z istnieniem w tym miejscu już od XIII w. przytułku szpitalnego⁸. Ku tej opinii przychylił się również Józef Piotrowicz, według którego wspomniany przekaz z początku XV w., dotyczący szpitala „przed Wieliczką” odnosi się właśnie do omawianego romańskiego kościoła, położonego w zachodniej części kotliny wielickiej. Badacz ten jednocześnie sugeruje, iż [...] „*świątynia romańska na zachód od lokacyjnego miasta, w rejonie Gorca (czyli dziedziny, darowanej wójtom–zasadźcom, Jeszkowi i Hysinboldowi – przyp. autora), datowana przez archeologów na XIII w., najprawdopodobniej obsługiwała pierwotnie tamtejszą osadę i być może została wzniesiona przez kanoników regularnych zwanych „duchakami”, których konwent szpitalny (fundacji bpa krakowskiego Iwona Odrowąża ok. 1223 r.) przeniesiono w r.1244 do Krakowa, gdzie objęli oni kościół Św. Krzyża i założyli klasztor i szpital Św. Ducha [...]*”⁹. J. Piotrowicz zwraca też uwagę na istnienie kontaktów pomiędzy krakowskimi duchakami, a kościołami w pobliżu Wieliczki, czego najlepszym świadectwem było sprawowanie przez konwent

⁵ H. Burchard: *Wyniki badań wykopaliskowych w Wieliczkach, pow. Kraków, w latach 1960 – 1962*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XVI, 1964, s. 318.

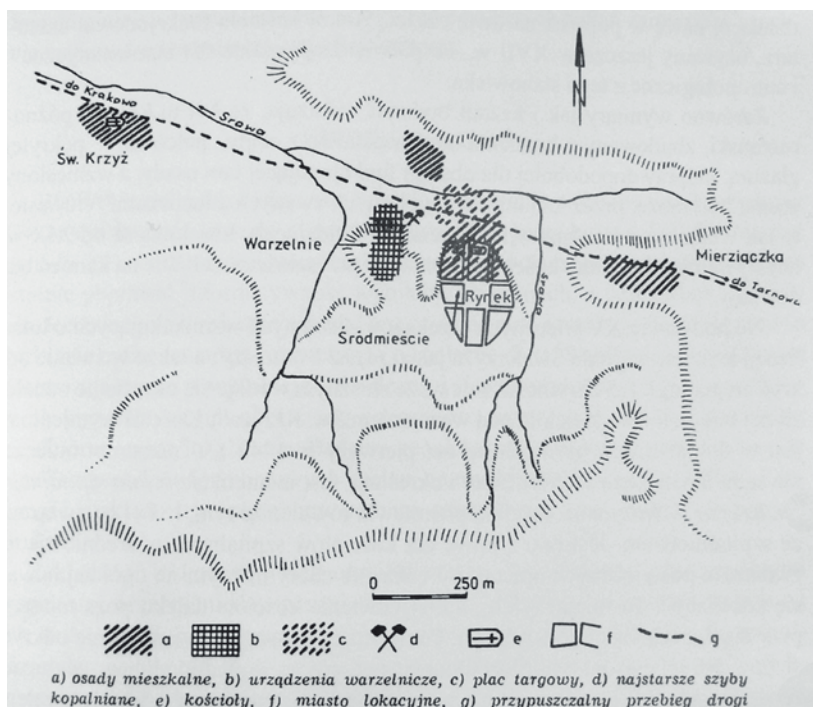
⁶ A. Jodłowski: *Wieliczka wczesnośredniowieczna*, „Materiały archeologiczne”, t. XI, Kraków 1970, s. 33.

⁷ Ł. Kortas: *Poszukiwanie reliktywów kościółka Św. Krzyża metodami geofizycznymi*, „SMDŻ”, t. XXV, Wieliczka 2007, s. 277 – 297.

⁸ A. Jodłowski: *Początki osadnictwa na terenie Wieliczki, Wieliczka. Dzieje Miasta*, praca zbiorowa, red. s. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków 1990, s. 51–52.

⁹ J. Piotrowicz: *Powstanie i rozwój miasta w średniowieczu, Wieliczka. Dzieje Miasta*, Kraków 1990, s. 75.

(poprzez jednego z braci) patronatu nad kościołem w Biskupicach koło Wieliczki¹⁰. Jeżeli więc – konkluduje J. Piotrowicz – powstanie kościoła Św. Krzyża przypadło na ten czas, to z dużym prawdopodobieństwem przyjąć można, iż w okresie zmian, jakie zaszły za przyczyną lokacji Wieliczki, świątynia pozostawała nieczynna, od czasu tragicznych wydarzeń, które przyczyniły się do spustoszenia tej okolicy¹¹.

Rys. 1. Wieliczka. Osadnictwo wczesnośredniowieczne, XI – XII w. (wg A. Jodłowskiego)

Wspomniana dziedzina *Gorzec* („*Goreth*”) jawi się nam dość zagadkowo; jej dokładna lokalizacja okazała się bowiem problematyczna już w roku 1597, kiedy próbowano rozgraniczyć grunty wójtowskie i miejskie¹². Uznano wówczas, iż nadana ongiś wójtom dziedzina rozciąga się na zachód od miasta, pomiędzy traktem w stronę Oświęcimia, a dawnym rowem granicznym, którego przebieg wyznaczała granica gruntów wójtostwa wielickiego i wsi Marcinkowice¹³. Źródłosłów nazwy tej dziedziny – *Gorzec* – jest najprawdopodobniej tożsamy ze współczesnym określeniem „pogorzeliśko”, trudno bowiem w kontekście ukształtowania tego

¹⁰ Tamże, s. 75.

¹¹ Chodzi o najazdy tatarskie na Małopolskę w latach 1259-60 oraz 1287-88.

¹² J. Piotrowicz: *Powstanie i rozwój...*, s. 70.

¹³ Tamże, s. 71.

terenu wiązać jego nazwę z obszarem górzystym¹⁴. Jeżeli więc lokalizacja *Gorca* przez komisarzy królewskich była trafna, to mamy wszelkie podstawy, aby identyfikować z nim zachodnią część parku Mickiewicza, gdzie archeolodzy odkryli resztki osady mieszkalnej powstałej przed XIII w. oraz fundamenty kościoła Św. Krzyża. Również Kazimierz Pająk podnosi kwestię *Gorca*, wspominając przy okazji, że rozwój tego ośrodka osadniczego został gwałtownie przerwany najazdem tatarskim w 1241 r., kiedy to Tatarzy spalili osadę¹⁵. Według badacza, nazwa *Gorzec* wskazywałaby na sposób zagłady tej osady i zarazem na niepodjęcie jej odbudowy.

Dotychczasowe ustalenia badawcze opierają się na założeniu, iż funkcja kościoła pozostawała w związku z działalnością szpitalną zakonników Św. Ducha. Aby rzucić nieco więcej światła na tą kwestię, trzeba odnieść się do sytuacji związanej z opieką zdrowotną w ówczesnej Wieliczce. Przede wszystkim należy podkreślić, że w Wieliczce funkcjonowały dwie placówki (zespoły) szpitalne: szpital Św. Ducha, przeznaczony dla górników wielickich (robotników pracujących w żupie solnej), powstały tuż po 1363 r.¹⁶ oraz szpital – z przypisanym patrocinium Św. Krzyża – przeznaczony dla najuboższych mieszczan „Wieliczej Soli”, mieszczący się przy omawianej romańskiej świątyni. Szpital górniczy w Wieliczce był czwartą tego typu fundacją w średniowiecznej Polsce – po Sławkowie (1298 r.), Chorzowie (1299 r.) i Bochni (1357 r.)¹⁷. J. Piotrowicz utrzymuje, że powstanie szpitala Św. Krzyża wiąże się jeszcze z okresem przedlokacyjnym, po którym jednak – z nieznanym nam przyczyn – nastąpiła przerwa w jego funkcjonowaniu¹⁸. Działalność szpitala została ponownie podjęta dzięki odnowieniu fundacji – przez kilka wieków związanej z krakowskimi duchakami – za sprawą ówczesnego wójta Wieliczki, Mikołaja Wierzyńka¹⁹.

Od tego momentu następuje, trwająca ponad dwa wieki, luka w źródłach, uniemożliwiająca prześledzenie dziejów kościoła w tym okresie. W czasach nowożytnych „kościół Św. Krzyża na Turówce, przy którym niegdyś znajdował się szpital dla mieszczan [...] był już jedynie ruiną”²⁰. Kościoła nie odbudowano, jednakże wkrótce po wydarzeniach wojennych wzniesiono na tym miejscu drewnianą kaplicę; wspominają o niej wizytacje biskupie – po raz pierwszy pod datą 1618²¹. Kaplica ta – nie wiadomo, w jakim stanie – przetrwała ponad 150 lat, rozebrano ją dopiero po 1786 r.²². Likwidacja kaplicy zbiega się w czasie z wydaniem w 1784 r. przez zaborcę austriackiego (w osobie cesarza Józefa II) dekretu, zabraniającego dalszego użytkowania cmentarzy przykościelnych, znajdujących się

¹⁴ Tamże, zob. przyp. 39, s. 71.

¹⁵ K. Pająk: *Wieliczka – stare miasto górnicze. Zarys monograficzny*, Kraków 1968, s. 10.

¹⁶ J. Wyrozumski: *Początki opieki społecznej w górnictwie polskim, Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Z. Budkowa, Warszawa 1960, s. 213-220.

¹⁷ Tamże, s. 211-213.

¹⁸ J. Piotrowicz: *Powstanie i rozwój...*, s. 85-86.

¹⁹ Tamże, s. 86.

²⁰ K. Pająk: *Wieliczka – stare miasto górnicze...*, s. 99 – 100.

²¹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski: *Wieliczka. Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1983, s. 23.

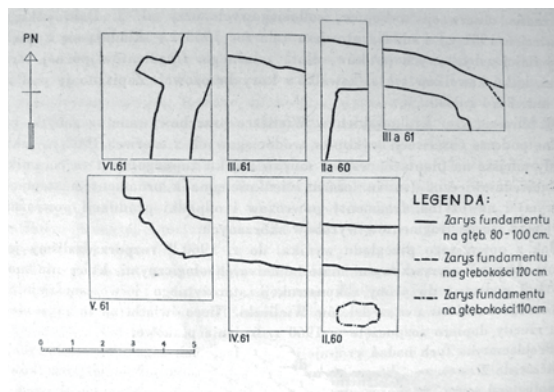
²² Tamże, s. 23.

wewnątrz aglomeracji miejskich²³. Należy podkreślić, że na mocy tego zarządzenia zlikwidowano w Wieliczce pod koniec XVIII w. kilka zespołów cmentarnych. Oprócz nekropolii przy kościele Św. Krzyża przestały też istnieć: główny cmentarz miejski, położony wokół kościoła parafialnego Św. Klemensa oraz cmentarz przy szpitalu Św. Ducha. Nieco później - około połowy XIX w. - zaniechano pochówków przy kościele Św. Sebastiana, gdzie od XVII w. grzebano ofiary epidemii febry, cholery i dżumy²⁴.

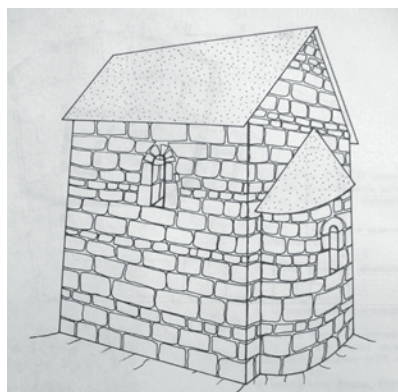
Intrygującą informację podaje K. Pająk w swoim przewodniku o Wieliczce. W akapicie, dotyczącym genezy nowego cmentarza komunalnego w Wieliczce autor ten nadmienia o ufundowaniu w 1834 r. przez Julię z Klemensiewiczów Langerową kaplicy cmentarnej, do budowy której „użyto materiałów z rozebranego kościoła Św. Krzyża na Turówce”²⁵. Niestety, weryfikację tej informacji mogłyby przynieść jedynie dokładne badania architektoniczne struktury ścian kaplicy.

OPIS KOŚCIOŁA

Relikty romańskiego kościoła pod wezwaniem Św. Krzyża usytuowane są w widłach rzeki Serafy (Srawy) i jej dopływu, w północno-zachodniej części dzisiejszego parku im. Adama Mickiewicza w Wieliczce, na terenie średniowiecznej osady, noszącej nazwę *Gorzec* (*Goret*), położonej na zachód od miasta lokacyjnego. Osada była chronologicznie starsza, wyprzedzając budowę kościoła²⁶. Wokół świątyni założony był cmentarz²⁷.

Rys. 2. Wieliczka, stan. nr 1. Zarys fundamentów kościoła Św. Krzyża

Rys. 3. Wieliczka, kościół Św. Krzyża. Rekonstrukcja formy architektonicznej

²³ A. Wolańska: *Cmentarz przestrzenią pamięci*, „Panorama Wieliczki”, nr X/XI 1997.

²⁴ A. Gaczoł, I. Markowski: *Historia i zarys dziejów cmentarza komunalnego w Wieliczce*; pełny tekst na stronie internetowej ZCK Wieliczka - www.zckwieliczka.pl, zakładka: historia.

²⁵ K. Pająk: *Wieliczka – stare miasto górnicze...*, s. 101.

²⁶ A. Jodłowski: *Wieliczka wczesnośredniowieczna*, „Materiały Archeologiczne”, t. XI, Kraków 1970, s. 34.

²⁷ H. Burchard: *Wyniki badań...*, s. 319.

Kościół był małą, murowaną budowlą, zaliczaną pod względem formy do typu jednonawowego, w którym do prostokątnej nawy przylega od wschodu apsyda. Przy ścianie zachodniej natrafiono na ślady dwóch występów kamiennych, które można interpretować jako pozostałości uskokowego portalu lub – co bardziej prawdopodobne – fragmenty niezrealizowanego założenia wieżowego. Całkowita długość kościoła na osi wschód - zachód wynosiła ok. 12 m, szerokość całkowita (wliczając grubość muru) wynosiła 7 – 7,5 m. Grubość fundamentu wynosiła 1,2 – 1,5 m²⁸. Na podstawie stwierdzenia obfitej ilości zaprawy w wypełniskach rowów fundamentowych - apsydy i ścian: północnej i zachodniej²⁹ - założyć można, że mury ich wzniesiono w technice *opus empletum*, polegającej na układaniu obustronnego lica muru z ciosów kamiennych i wypełnianiu przestrzeni między nimi kamieniem łamanym, zalany zaprawą. Ujawniono niemal zupełny brak zaprawy w wypełnisku rowu fundamentowego ściany południowej, co daje podstawy do przypuszczenia, iż wymurowano ją w inny sposób. W zachowanym fragmencie stopy fundamentu ściany południowej odnaleziono fragmenty cegły „palcówki”³⁰ oraz dwóch ułamków cegły z glazurą, na podstawie których datowano wzniesienie kościoła na XIII w³¹. Prostopadle do osi podłużnej kościoła przebiegał fundament ściany działowej, dzielący nawę na dwie części.

Kościół był otoczony cmentarzem grzebalnym. Odkryte groby są bez wyposażenia, częściowo ze śladami trumien. Początkami swymi cmentarz sięga czasów sprzed budowy kościoła. Wskazuje na to znalezienie kilku grobów częściowo zniszczonych przez wkop fundamentowy. W jednym z młodszych grobów znaleziono dwie monety pruskie: Albrechta i Jerzego Wilhelma, co świadczy o użytkowaniu cmentarza do I poł. XVII w.³²

ANALIZA FORMALNO-STYLOWA KOŚCIOŁA

Rekonstrukcja bryły kościoła Św. Krzyża, wykonana na podstawie wyników badań archeologicznych stworzyła nowe możliwości badawcze dla określenia analogii formalno-stylowych właściwych temu zabytkowi. Najbliższym wzorcem architektonicznym dla wielickiego kościółka – zarówno pod względem rzutu fundamentów jak i ich wymiarów - okazał się dobrze zachowany do naszych czasów kościół pw. Ścięcia Św. Jana w Siewierzu, wzniesiony na przełomie XI

²⁸ W. Burchard: *Wyniki badań...*, s. 318.

²⁹ Tamże, s. 318.

³⁰ Charakterystycznej dla średniowiecznych budowli polskich cegły, w której odcisnięte były podłużne zagłębienia, wyżłobione palcami rzemieślnika, usuwającego z formy nadmiar gliny.

³¹ H. Burchard: *Wyniki badań...*, s. 319; A. Jodłowski: *Wieliczka wczesnośredniowieczna...*, s. 34.

³² J. Reyman: *Znalezisko monet pruskich na terenie cmentarzyska w Wieliczce*, „SMDŻ”, t. I, 1965, s. 34-36.

i XII w. przy ówczesnej osadzie targowej. Jest to murowana budowla jednonawowa, składająca się z prostokątnej nawy i absydy, zbudowana ze starannie opracowanych ciosów piaskowca. Długość kościoła wynosi ok. 14 m, a szerokość ok. 7 m. Część prezbiterialna wyodrębniona jest poprzez zastosowanie pilastrów przyściennych. Kościół posiadał emporę zachodnią, której świadectwem są pozostałe filary przyścienne oraz ślady sklepień³³. Z racji stanu zachowania zabytek ten daje pewne wyobrażenie o wyglądzie świątyni wielickiej.

Fot. 1. Siewierz. Kościół pw. Ścięcia Św. Jana, XI/XII w. Widok od południowego wschodu

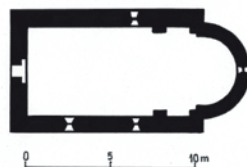
Fot. 2. Siewierz. Kościół pw. Ścięcia Św. Jana, XI/XII w. Widok od północnego wschodu

Fot. 3. Siewierz. Kościół pw. Ścięcia Św. Jana, XI/XII w. Widok od zachodu

Fot. 4. Siewierz. Kościół pw. Ścięcia Św. Jana, XI/XII w. Portal zachodni

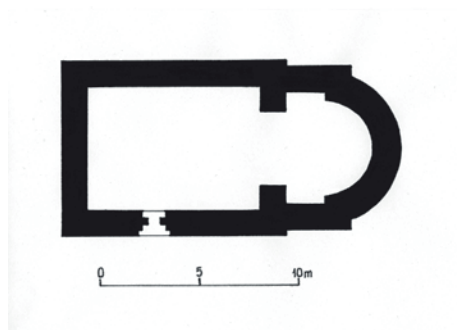

Rys. 4. Siewierz. Kościół pw. Ścięcia Św. Jana, plan

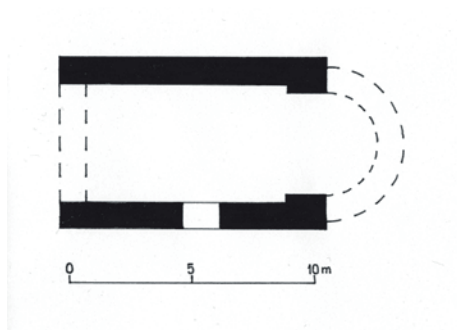
Kościół siewierski zaliczany jest do grupy kościołów, znanej z licznych realizacji na terenie Polski. Ten typ bezwieżowej budowli salowej z apsydą podejmowany jest

³³ Z. Świechowski: *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa 1990, s. 160.

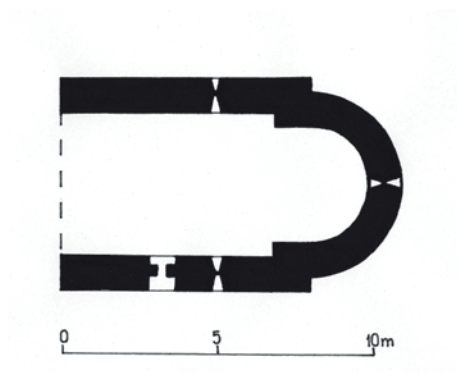
na przestrzeni XII w. nader często – żeby wymienić tylko realizacje w Krobi, Kijach, Starym Żaganiu, czy też w Kościelcu Kaliskim. Pomimo iż w Polsce południowej bardzo silnie zakorzeniona była tradycja czesko-morawskich rotund prostych okresu przedromańskiego, utrzymująca się jeszcze w XII (a nawet na początku XIII w.), to jednak typ kościoła jednonawowego stopniowo wypierał archaiczne budowle centralne.

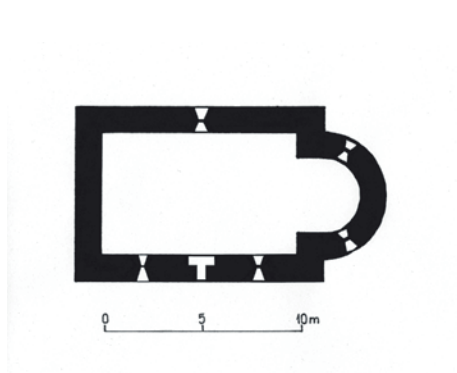
Rys. 5. Giecz. Kościół Św. Mikołaja, przełom XII/XIII w.

Rys. 6. Krobia, pomiędzy końcem XI w. a I. 30-leciem XII w.

Rys. 7. Kościelec Kaliski, I poł. XII w.

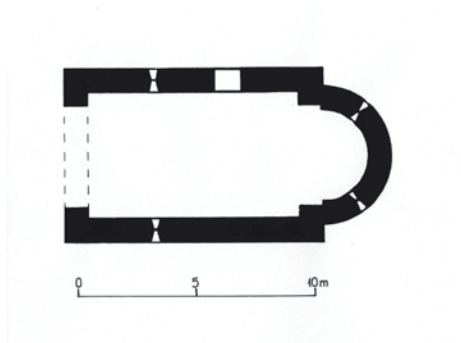

Rys. 8. Stary Żagań, poł. XII w.

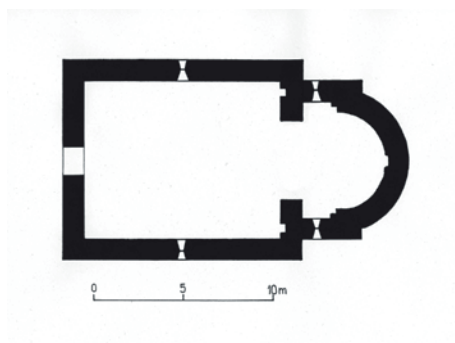
Około połowy XII w. występujące na ziemiach polskich prostokątne założenie jednonawowe z apsydą od wschodu ewoluowało w układ, złożony z nawy oraz węższej od niej, wydzielonej części prezbiterialnej.

Pod koniec XII w. możemy zaobserwować w architekturze polskiej symptomy przemian, które wpłynęły na zmianę jej oblicza w pierwszej połowie XIII w. Zaczynają wówczas powstawać kościoły jednonawowe pozbawione empor, niespotykane

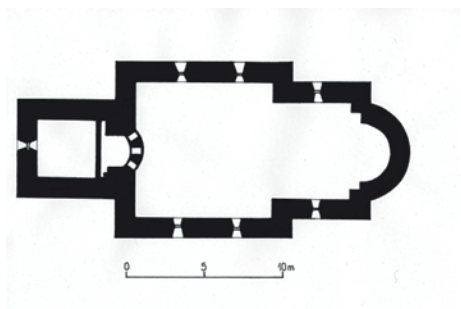
w zasadzie w Małopolsce (choć zdarzają się wyjątki, czego przykładem jest kościół w Wysocicach) i na Mazowszu, w niewielkim stopniu występujące w Wielkopolsce, najliczniej zaś reprezentowane na Śląsku.

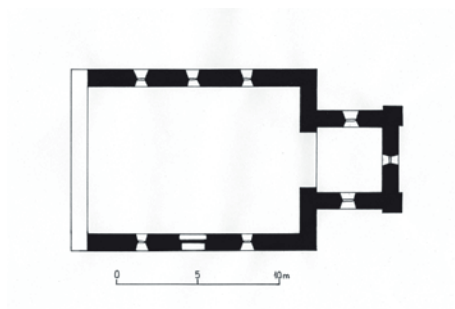
Rys. 9. Kościelec Kolski, I poł. XIII w.

Rys. 10. Kotłów, pocz. XIII w.

Rys. 11. Wysocice. Kościół Św. Mikołaja,
I ćw. XIII w.

Rys. 12. Tarczek. Kościół Św. Idziego,
I poł. XIII w.

W przypadku Wielkopolski mamy do czynienia z budowlami, w których występują prezbiteria, wydzielone w stosunku do nawy (przykłady tego typu to: kościół św. Mikołaja w Gieczu oraz kościół św. Leonarda w Lubiniu), natomiast cechami charakterystycznymi kościołów śląskich są: znaczne rozmiary nawy i obecność kwadratowego w rzucie prezbiterium, sklepionego krzyżowo, zamkniętego zazwyczaj apsydą, które wyodrębnione jest poprzez zwężenie światła łuku tęczowego. Założenia wieżowe nie występują w tych kościołach. Pozbawione są one również wnęk-sediliów, a w murze południowym znajdujemy portale wejściowe, prowadzące bezpośrednio do prezbiterium.

Wiek XIII przyniósł wiele inicjatyw budowlanych w postaci małych świątyń jednonawowych, związanych z rozwojem sieci kościołów parafialnych, które

powstawać zaczęły już nie tylko w znaczących ośrodkach targowych, ale także na wsiach³⁴. Realizacje te można sklasyfikować następująco³⁵:

1. Kościoły składające się z nawy i wyodrębnionego prezbiterium z apsydą, powtarzające rozwiązania XII-wieczne. Jako przykłady podać można kościoły: Św. Leonarda w Lubiniu z pocz. XIII w., Św. Michała Archanioła w Raciborowicach Górnych z I poł. XIII w. oraz Św. Urszuli w Strońsku z II ćw. XIII w.
2. Kościoły składające się z nawy i wyodrębnionego prezbiterium z apsydą oraz czworobocznej wieży od zachodu, posiadającej zwykle emporę na piętrze. Przykłady kościołów: Św. Pawła na Zawodziu pod Kaliszem (przed 1193 r.), Św. Małgorzaty w Kościelcu Kujawskim z przełomu XII/XIII w. i Św. Mikołaja w Wysocicach z I ćw. XIII w.
3. Kościoły składające się z nawy i prostokątnego prezbiterium o mniejszej szerokości.
4. Układ ten okazał się najbardziej popularny; spotykany jest nie tylko na Kielecczyźnie (pozostając w związku z działalnością warsztatów cysterskich), ale także w Wielkopolsce, Małopolsce i na Śląsku. Przykłady kościołów: Św. Idziego w Tarczku z I poł. XIII w., Św. Marii Magdaleny i Św. Mikołaja z I ćw. XIII w. w Dziekanowicach.
5. Kościoły jednonawowe posiadające fasadę dwuwieżową, stwarzającą pozór założenia trójnawowego. Jako przykład można podać kościół NMP w Wierzbnej (ok. 1250 r.).

Jeżeli chodzi o aspekt rzutu kościoła Św. Krzyża w Wieliczce, rozpatrywany w szerszym kontekście XII- i XIII-wiecznej architektury europejskiej - to stwierdzić należy, iż jego cechy najpełniej możemy zaobserwować w jednonawowych kościołach na terenie Czech, dzisiejszej Słowacji i Węgier, a więc w budowlach sakralnych Europy Środkowo-Wschodniej. Niewątpliwie jest to krąg, z którego należy czerpać informacje, niezbędne do sklasyfikowania naszego zabytku.

Przykładami budowli z terenu Czech, stanowiącymi analogie dla wielickiego zabytku – tak pod względem planu, jak i zrekonstruowanej formy - są następujące kościoły:

- Najświętszej Marii Panny w miejscowości Mohelnice z II ćw. XII w.;
- Św. Jakuba w miejscowości Jakub k/Kutnej Hory, datowany przed 1165;
- Św. Mikołaja w miejscowości Podvorov, ok. 1200 r.;
- Św. Jakuba w miejscowości Vroutek, ok. 1200 r.;
- Św. Katarzyny w miejscowości Tetin, ok. 1200 r.

³⁴ Z. Świechowski: *Sztuka romańska...*, s. 42.

³⁵ T. Mroczko: *Polska sztuka przedromańska i romańska*, Warszawa 1978, s. 189 – 190.

*Fot. 5. Mohelnice. Kościół
NMP, III ćw. XII w.*

*Fot. 6. Jakub k. Kutnej Hory.
Kościół Św. Jakuba, przed 1165*

*Fot. 7. Podvorov. Kościół
Św. Mikołaja, ok. 1200*

*Fot. 8. Vroutek. Kościół Św. Jakuba,
ok. 1200*

Fot. 9. Tetin. Kościół Św. Katarzyny, ok. 1200

Z wyjątkiem kościoła w Tetinie, w którym zastosowano prezbiterium na rzucie kwadratu, wszystkie wymienione budowle czeskie posiadają od strony wschodniej apsydy. Wszystkie są także datowane na XII i XIII w. Różnice, oprócz rozwiązania części wschodniej, dotyczą również typu budowli; kościoły w Tetinie i Podvorovie są założeniami dwuelementowymi, natomiast Mohelnice, Jakub i Vroutek to przykłady jednoosiowego założenia trójelementowego, w którym dodatkowo funkcjonuje wieża od strony zachodniej.

Na terenie Węgier można wskazać następujące analogie: - kościół Św. Michała Archanioła w Csempeszkopács z II poł. XIII w.;

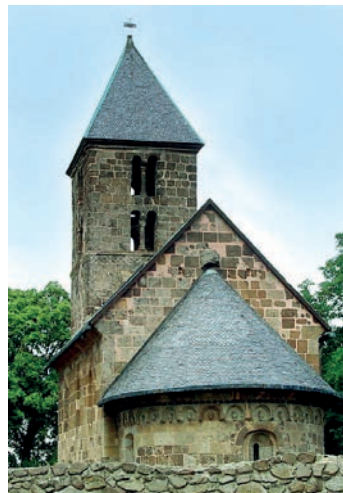
- kościół Św. Stefana w Nagybörzsöny z XIII w.;
- kościół w Vizsoly z 1220 r.³⁶

Przykłady węgierskie zaliczane są pod względem układu występujących w nich elementów architektonicznych do jednoosiowego założenia trójelementowego (bryła kościoła w Vizsoly utraciła swój pierwotny charakter za sprawą późniejszej dobudowy od zachodu nowej, znacznie większej nawy).

Jak kształtowały się kościoły jednonawowe i jaka była ich rola we wczesnośredniowiecznej architekturze Zachodu? Musimy w tym miejscu cofnąć się nieco w czasie, aby przyjrzeć się typowi architektonicznemu, który bezpośrednio poprzedzał budowlę prostokątne, do jakich zalicza się omawiany kościół wielicki, czyli budowli centralnej - rotundzie.

*Fot. 10. Csempeszkopács.
Kościół Św. Jerzego, II poł. XIII w.*

*Fot. 11. Nagybörzsöny.
Kościół Św. Stefana, XIII w.*

Kościół centralny w architekturze Zachodu pełnił głównie funkcję baptysterium. O wiele większego znaczenia nabrała jednak funkcja kościoła grodowego - chociaż w porównaniu np. z okresem karolińskim, jest to już inny typ rotundy. Monumentalne, porównywalne w skali z samą zabudową pałacową kościoły centralne ulegają redukcji, stając się małymi kościółkami.

W XII i XIII w. głównym obszarem występowania kościołów-rotund stały się kraje Europy Środkowej – Czechy, Polska i Węgry. Należy w tym miejscu zaznaczyć,

³⁶ T. Mroczko: *Polska sztuka...*, s. 80 - 81

że szczególnie w Czechach stały się one w tym czasie jednym z głównych typów kościoła. Stamtąd wzorzec ten został przejęty i silnie zakorzenił się również w Polsce³⁷. W Czechach rotundy proste były swego rodzaju „schedą” po Państwie Wielkomorawskim i właśnie z Czech model ten miał być przenoszony za sprawą związków dynastycznych oraz religijnych do państw sąsiednich, w tym Polski³⁸. Kościoły - rotundy wznoszone były zarówno jako niewielkie kościoły parafialne (w Polsce - np. rotundy w Stroni oraz rotunda Św. Prokopa w Strzelnie; w Czechach - np. rotundy w Starym Pilźnie, kościoły Św. Krzyża, Św. Longina i Św. Marcina w Pradze), jak i w charakterze możnowładczych i grodowych świątyń.

Dawna funkcja centralnych świątyń-martyriów znalazła odzwierciedlenie w rozpowszechnionych w XII-XIII w. w architekturze Węgier (włączając obszar Transylwanii i Słowacji) rotundach grobowych (kaplice w Ják i Papoc).

Istniał jeszcze jeden obszar, na którym typ kościoła-rotundy rozprzestrzenił się znacznie. Mowa tu o Europie Północnej – północnych Niemczech, Skandynawii i krajach nadbałtyckich (kościół w Schlamersdorf k. Lubeki, rotundy na wyspie Bornholm, w Roskilde i Soborgu w Danii, kościoły w Hagbi i Wisbi w Szwecji, rotunda w Rydze). Jednakże w krajach tych rotundy miały inny charakter. Podobnie jak w państwach Europy Środkowej pełniły rolę kościołów parafialnych, lecz owe parafie miały dość specyficzny charakter – były to bowiem osady targowe, których mieszkańcy trudnili się handlem lub też brali udział w dalekich wyprawach morskich. Dlatego większość tamtejszych rotund ma jednocześnie charakter obronny.

Tak więc, o ile w okresie wczesnego chrześcijaństwa rotundy rozpowszechniają się w całym świecie chrześcijańskim, o tyle od X w. typ ten jest wykorzystywany w ramach architektury przedromańskiej i romańskiej głównie na peryferiach Europy - w jej części środkowo-wschodniej. Ich funkcjonalność ulega wzbogaceniu - występują jako kościoły pałacowe i kaplice grodowe, stają się fundacjami rycerzy-palatynów, kościołami parafialnymi i grobowymi.

Jeśli jednak przyjrzyć się rozwiązaniom stosowanym we wczesnym średniowieczu w architekturze europejskiej to stwierdzimy, iż zachodził tam proces wymienności form półkolistych i prostokątnych; kościoły z apsydami występują w późnoantycznej Nadrenii, w wieku VII pojawia się prostokątne rozwiązanie prezbiterium i zaczyna zyskiwać coraz większą przewagę we wczesnym średniowieczu w budowlach jednonawowych³⁹. Sens owych „brył” ukierunkowany był na ich wymiar treściowy. W kopiach pierwowzoru stosowano zwykle takie jego formy, które wiązały się

³⁷ O. M. Иоаннисян: *Храмы-ротонды в Древней Руси, Иерусалим в русской культуре*, Москва 1994, s. 102.

³⁸ T. Rodzińska-Chorąży: *Rozważania nad genezą rotund prostych – w świetle nowych odkryć archeologicznych*, „Studia i Materiały do Dziejów Pałuk. Osadnictwo i architektura we wczesnym średniowieczu”, red. A. Wyrwa, t. II, 1995, s. 137-163.

³⁹ A. Biedroń: *Problematyka jednonawowego kościoła z prostokątnym prezbiterium we wczesnym średniowieczu*, „Studia lednickie”, t. III, Lednica – Poznań 1994, s. 96-97.

z najpełniejszymi skojarzeniami. Traktowano więc równorzędnie formy koliste i wielokątne. W kopiach średniowiecznych rotundy Anastasis w Jerozolimie wyraźnie widać przekształcenia półkolistych apsyd pierwowzoru w kwadraty (przykładem niech będzie Busdorkirche w Paderborn - 1036 r.) bądź też w założenia prostokątne. Czworokątne prezbiterium wywodzi się bezpośrednio z architektury późnoantycznej, natomiast przykłady powyższe są niczym innym, jak tylko jej kontynuacją w formie wczesnośredniowiecznej⁴⁰.

W Czechach rotundy funkcjonowały jako kościoły grodowe, możnowładcze, grobowe i parafialne⁴¹. Szczególnie wiek XII odznaczał się intensywnością we wznoszeniu kościołów jednonawowych, w tym także rotund. Są to kościoły złożone z nawy, wieży od zachodu i apsydy od wschodu⁴². Prawie wszystkie posiadają emporeę zachodnią⁴³. Element ten, który pojawił się na skutek silnych wpływów architektury zachodniej, zaczął być stosowany w rotundach czeskich w wieku XI⁴⁴. W wieku XII na terenie Czech licznie powstawały - bądź też były przebudowywane - rotundy, posiadające empory. W drugiej połowie XII w. - już w kościołach jednonawowych - forma apsydy zaczyna być wypierana przez prostokątne prezbiterium⁴⁵, które w pierwszej połowie XIII w. znajduje zastosowanie w bardzo już znacznej liczbie kościołów⁴⁶. Dochodzimy więc do momentu rozpowszechnienia się interesującego nas typu budowli jednonawowej o dwóch wariantach zakończenia części wschodniej. Świątynie te na przestrzeni XIII w. zastąpiły kościoły - rotundy, które w tym okresie osiągnęły już w Czechach kres swojego rozwoju.

Na Węgrzech, za sprawą najazdu tatarskiego w latach 1241-42 oraz następującego po 1526 r. stupećdziesięcioletniego panowania tureckiego, które przyczyniło się do dotkliwego spustoszenia kraju, rotundy oraz kościoły jednonawowe możemy poznać - poza pojedynczymi przypadkami - jedynie za sprawą odkryć archeologicznych⁴⁷.

ZAKOŃCZENIE

Wielicki kościół pod wezwaniem Św. Krzyża zaliczał się więc do nurtu jednonawowych świątyń, które nader licznie wznoszono na ziemiach polskich w okresie romańskim. Prosta forma architektoniczna, stanowiąca rozwinięcie typu centralnego, ukształtowała się w budowlach sakralnych Czech oraz Węgier - stamtąd

⁴⁰ Tamże, str. 100.

⁴¹ A. Merhautová: *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha 1971, s. 11.

⁴² Tamże, s. 38.

⁴³ Tamże, s. 39.

⁴⁴ Tamże, s. 28.

⁴⁵ Tamże, s. 46.

⁴⁶ Tamże, s. 54.

⁴⁷ V. Molnar: *Romańskie rotundy na terenie średniowiecznych Węgier*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XIII, z. 2, Warszawa 1968, s. 83.

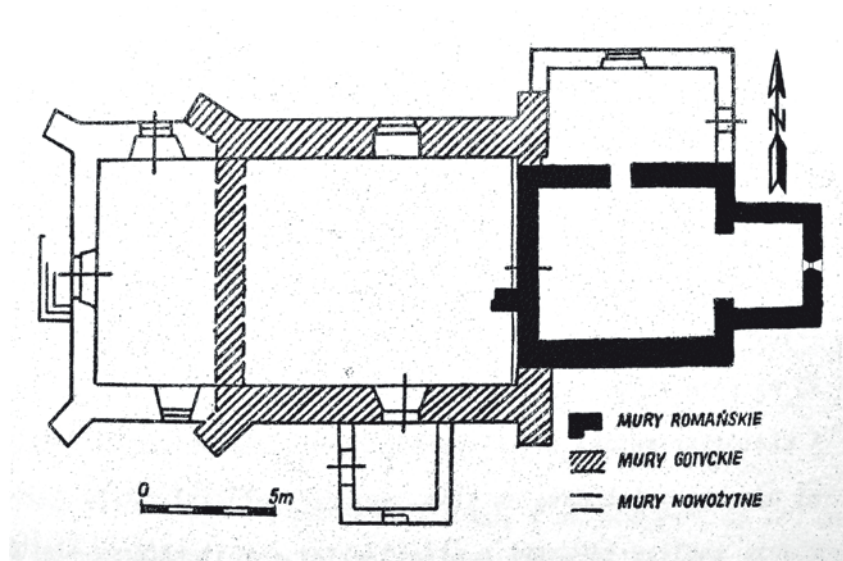
wzorzec ten trafił do architektury romańskiej Polski.

Nie dowiemy się już, jak w detalach prezentowała się architektura wielickiego kościółka. Bez odpowiedzi musi pozostać też pytanie, dotyczące zastosowania w nim dekoracji rzeźbiarskiej czy polichromii. Brak źródeł pisanych pozostawia także nierozpoznanym ważki problem warsztatu budowlanego, zatrudnionego przy wznoszeniu tego kościoła.

Niewykluczone jest jednak, że w przypadku tej ostatniej kwestii trop wiedzy do położonych ok. 10 km na południe od Wieliczki Dziekanowic, gdzie na romańskich murach kościoła pod wezwaniem Św. Marii Magdaleny i Św. Mikołaja zachowały się unikatowe znaki kamieniarskie, pozostawione przez średniowiecznych budowniczych. Co więcej, budowla ta – o czym była już mowa – należy również do typu jednonawowego, ale z prostokątnym prezbiterium. Ciekawostką jest odkryty przy okazji badań archeologicznych fragment muru romańskiego, łączącego się pod

Rys. 13. Dziekanowice. Znaki kamieniarskie w prezbiterium i nawie kościoła romańskiego

Rys. 14. Dziekanowice. Kościół Św. Marii Magdaleny i Św. Mikołaja, II poł. XII w. lub I ćw. XIII w., plan

kątem prostym z pierwotnym fundamentem ściany zachodniej, interpretowany jako fragment fundamentu wejścia, bądź resztki wieży⁴⁸. Jak pamiętamy, identyczne elementy – podobnie interpretowane - odkryto również w Wieliczce. Kościół, zbudowany z ciosów piaskowcowych, datowany jest na II poł. XII w.⁴⁹ lub I ćw. XIII w.⁵⁰. Może więc okazać się trafną hipoteza, że został wzniesiony przez ten sam warsztat, który pracował przy budowie kościoła wielickiego.

Kończąc rozważania na temat kościoła Św. Krzyża w Wieliczce należy wyrazić nadzieję na dalsze badania, zarówno archeologiczne, jak i historyczne, które wydobędą ostatecznie z otchłani wieków ten interesujący zabytek, będący świadectwem wczesnośredniowiecznej architektury sakralnej Małopolski. Z całą pewnością pożądane byłoby również – w kontekście znacznego ruchu turystycznego na terenie Wieliczki - odpowiednie oznakowanie miejsca, w którym znajdują się relikty kościoła: w formie tablicy informacyjnej, bądź też modelu jego zrekonstruowanej formy. Podjęcie takich kroków dałoby impuls ku zaistnieniu w szerszej świadomości zarówno mieszkańców „Wieliczej Soli”, jak i odwiedzających ją turystów, niemal nieistniejącej problematyki miasta przedlokacyjnego - tak przecież istotnej z punktu widzenia funkcjonowania tutejszego ośrodka miejskiego u progu wielkich przemian, jakie dokonały się za sprawą odkrycia i eksploatacji soli kamiennej.

⁴⁸ A. Jodłowski: *Badania archeologiczne kościoła romańskiego Św. Marii Magdaleny i Św. Mikołaja w Dziekanowicach, woj. krakowskie*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w latach 1974-1975”, Wieliczka 1975, s. 43.

⁴⁹ Tamże, s. 42.

⁵⁰ Z. Świechowski: *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 53 - 54.

K Kozłowski

CHURCH OF ST. CROSS IN WIELICZKA IN COMPARISON WITH THE TWELFTH
AND THIRTEENTH-CENTURY SINGLE NAVE SACRAL STRUCTURES
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Summary

The remnants of the Romanesque church of St. Cross were uncovered during the archaeological excavations carried out in the years 1960–1961 and in year 1966. They are located in the north-western part of the present-day Adam Mickiewicz Park in Wieliczka, in the area of the medieval village, called *Gorzec*, located west of the town. The temple served as a hospital church, designed for the poorest inhabitants of “Wielicza Sól” (the original name of Wieliczka). Based on the negatives of the foundations it was found that it was a single nave building with the apse from the east, classified in the group of many Polish churches often constructed in the twelfth and thirteenth centuries. Outside Poland, the church in Wieliczka can be compared closest to the twelfth and thirteenth-century single nave churches in the Czech Republic, in present-day Slovakia and in Hungary. The described above architectural type in the mentioned countries in Central and Eastern Europe evolved from the central building – a rotunda, functioning a fortified town, magnate, graveyard and parish churches. There is a possibility that the church of St. Cross was erected by the building workshop employed in the construction of the Church of St. Mary Magdalene and St. Nicholas in Dziekanowice, near Wieliczka, which has also a single nave and is similarly dated. Unfortunately, due to lack of resources, this question remains unclear and similarly the questions about the architectural detail, sculptural decoration or polychrome the used in the temple from Wieliczka.